

Бұлдырты совхоздарына, №117 көне зауытына және тағы басқа шаруашылықтарға орналастырылды [4].

Жалпысынан алғанда кеңестік жаппай қуғын-сүргін тарихы көптеген зерттеулерге арқау болды. Бірақ тұтас халықтарды жер аудару тарихын зерттеу әлі де терең ізденістерді талап етеді. Тоталитарлық жүйе миллиондаған азаматтардың тағдырын, сан мыңдаған отбасының өмірін тәлкек етті. Сол жылдары ұлттық мүддені қорғаған зиялыларды, қарапайым еңбек адамдарын жазықсыз қудаласа, кейіннен бұл саясат шекаралық аймақтағы тұтастай халықтарды туған жерінен айырып, басқа аймаққа күшпен жер аудартты. Өз кезегінде бұл процесс XX ғасырдың екінші жартысынан бастап Қазақстан халқының құрамының полиэтностық күрделі өзгеріске ұшырауына алып келді.

Пайдаланған әдебиеттер

1. <https://assembly.kz/news/batys-aza-stan-oblysy-90-nan-astam-lt-kilderi-tatu-t-ti-myr-keshken-zher-yu-meken/>
2. Бугай, 1989-Бугай Н.Ф. К вопросу о депортации народов СССР в 30-40-х годах // История СССР. – 1989. – №6.
3. Кан Г.В. История корейцев Казахстана. Алматы. 1995. – 209.
4. <https://topuch.ru/mazmni-kirispe-i-li-otan-soisi-jildarinda-batis-azastana-kshte/index.html>
5. Бугай Н.Ф. 40-е годы: «Автономию немцев Поволжья ликвидировать...» // История СССР. – 1991. – №2.

ҚАЗАҚТАРДЫҢ 1916 ЖЫЛҒЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КӨТЕРІЛІСІ ЖАЙЛЫ ПІКІРЛЕР

Өскембаев Қ.С., т.ғ.к., доцент
Астана халықаралық университеті
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Қазақ халқы өз тарихында көптеген азаттық көтерілістерді бастан кешіріп, елдігін, ерлігін таныта білген. Соның бірі бүгінде 106 жыл толып отырған 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс. Тарихымыздың тереңіне бойласақ, тәуелсіздікке жету жолында қазақ халқының бірнеше жүздеген азаттық көтерілістерге шыққаны белгілі. Соның барлығы толығымен зерттелін, әділетті тарихи бағасын алды деп айта алмаймыз. Осы мақаламыздың міндеті де осы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліске тағы да тоқталып, айтылмай келе жатқан тұстарына тоқталып, ақиқатқа жету үшін өз талпынысымызды білдіру. Әрине, ол үшін отандық белгілі тарихшы-ғалым ағаларымыз М. Қозыбаев, Т. Омарбеков, М. Қойгелдиев т.б. еңбектеріне басты назар аудару.

1916 жылғы көтеріліс қазақ халқының тарихындағы толып жатқан көп ғасырлық ұлт-азаттық қозғалыстар ішінде ерекше орын алады. Бұл көтерілістің патша өкіметінің отаршылдық саясаты мен империалистік соғысына қарсы бағытталған кең байтақ өлкенің көп бөлігін қамтыған жалпыұлттық ауқымда көрінген тарихи қозғалыс. Бүкілхалықтық сипат алғандығына ешкім де бұл күнде күмән туғызбауы тиіс. Кейін көтеріліс жеңілгеннен кейін патша үкіметінің отаршыл әкімшілігі қазақтарды тыл жұмысына шақыруды күштеп жүргізді. Олар 260 мың адамды еріксіз тыл жұмысына айдап әкетсе, 10 мың адамды өлкедегі өнеркәсіптік және әскери жұмыстарды істеуге қалдырды [1,170 б.]. (500 мың бұратанадан адам алу көзделгені белгілі)

Әлихан Бөкейхан бастаған Алаш зиялыларының аталмыш мәселеге байланысты көзқарастарын жақсы білген, алайда 30-ы жылдар басында кеңестік жүйенің жетекші қайраткерлерінің біріне айналған С.Асфендияровтың 1935 жылы жазған «Қазақстан тарихы» атты еңбегінде 1916 жылғы көтерілісті төңкеріс (революция) ретінде батыл атап көрсетпей, оның мазмұнынан «ұлттық азаттық, ұлттық бірігу (қалыптасу) үшін» ұмтылысты іздегенін де естен шығаруға болмайды. Бұл тарихи шындықты мойындау еді. Дегенмен де,

оның «қазақ ұлттық революциялық қозғалысын» «Ресей пролетариатының революциялық күресіне тығыз тәуелді етуге» ұмтылысын тарихи шындықтан ауытқу ретінде қабылдауға тура келеді. Өзінің еңбегін сталиндік таптық көзқарастармен сәйкестендіруге барынша күш салған С.Асфендияров өзінен бұрын 1916 жылғы көтеріліске әділетті баға беруге талаптанған Т.Рысқұловтың және М.Тынышбаевтың көзқарастарын «маркстік емес, тікелей меньшевиктік» пиғыл ретінде сынға алды» [2, 218-219 бб]. Бұл әрине, уақыт сынына төтеп бере алмайтын, ақиқатты белінен басқан қате пікір еді

«Мұстафа Шоқай көтеріліс туралы мақала жазған. Оның мақаласы «1916 жылғы көтеріліс туралы большевиктердің өтірігі» деп аталады. Қазір біз сол өтіріктен көтерілістің шындығын ашып алған жоқпыз. Мұстафа Шоқай «ұлт-азаттық» сөзін қолданбайды [3].

Ол, «ұлт-азаттық» дегеннен арылуымыз керек дейді. Бұл – патша үкіметіне, оның отаршылдығына қарсы бағытталған ұлттық қозғалыс еді. Ешқандай ұлт-азаттық күрес емес дей отырып М.Шоқай: «1916 жылғы көтерілістің баса назар аударатын ең маңызды тұсы қайсы?» деп сұрақ қойып, мақаласын өрбітеді. Бұл сұраққа 1916 жылғы қозғалыс жалпы алғанда ұлттық қозғалыс еді, онда таптық күрестің елесі де жоқ еді деп жауап береді.

Тарихшы-ғалым ағамыз Талас Омарбек мазмұнды да, өзекті тақырыптарды қозғап, осы 1916 жылғы ұлт-азаттық көтерілісті біздер тәуелсіздік алған алғашқы кезеңде аңызға айналдырдық деген ойларын да айтады. Бізде бұл тұжырыммен келісіп, мына мәселелерге тоқталып кетсек дейміз.

Тағы да алаш зиялыларының көзқарасына тоқталсақ. Өйткені олар көтеріліске байланысты жағдайды көздерімен көрді, жандарымен сезінді, көтеріліс жөнінде пікірлерін жазып қалдырды. Ия, рас, олардың көпшілігі көтеріліс басталғанда оған қарсы ұстанымда болды, қарулы әскерге қарсы тұру елге бүліншілік әкеледі деп түсіндірді. Оқиғалар ағымы бұл ұстанымның негізсіз еместігін де көрсетті.

М.Дулатұлы (1917 ж.) 1916 жылды тарихи жыл деп бағалап, «өткен жыл бізге ұмытпастай сабақ берді. Сырымызды ашты. Бұл күйде тұра берсек, мұнан кейінгі заманда тағы да осындай оқиғалар болмасына кім кепіл?», - деп жазды. Төңкерісті пайдаланып, жеке бас мүддесін күйттеп, билікке қол жеткізу алаш зиялыларына жат нәрсе еді.

Осы Дулатов аталмыш оқиғадан арада 10 жыл өткеннен кейін «Еңбекші қазақ» газетінде 1926 жылы жазған мақаласында былай деп жазған екен: «Төңкеріс жолында қазақ жұрты құрбан болып-ақ кетсін деуге дәтіміз шыдамады. Сондықтан, біз екінші жолды қаладық - көну керек дедік». Осы мақаласында 1916 жылғы қазақтан қара жұмысқа жігіттер алу туралы маусым жарлығы шыққаннан кейінгі ауыр ахуал жағдайындағы қазақ интеллигенциясының дағдарысты көңіл-күйін төмендегідей бейнелейді: «...бір күні төбеден түскен жайдың оғындай июнь жарлығы сарт ете түсті. Бұл жарлықтың бізге жайдың оғындай көрінуі – қалың қазақ еліне оның әсері қандай болатындығын сезгенімізден еді. Бұл жарлықтың қазақ арасына қалай тарайтыны, қазақ елі не күйге ұшырайтыны көз алдымызға елестей қалды» [3, 211 б].

... Өз өмірімізде басымызға тумаған ұлы дағдарысқа ұшырадық. Қайтпек керек? Не істейміз? Елге не айтамыз? Біздің басшылығымыз қандай болмақ керек? Елдің ризалықпен көңісі келмейтіні, балаларын бергісі келмейтіні, «соғыс», «солдат» деген сөздерден өлердей қорқатыны, патша өкіметіне сенімі жоқтығы белгілі. «Көнбе, берме» дейміз бе? Оның түбі не болады? Немізге сеніп, «Көнбе» дейміз? Көнбейтін күшіміз қайда? Біздің ұйымда күш жоқ. Барар жер, басар тауымыз белгілі... . Жеңілдің астымен, ауырдың үстімен қалқақтап келе жатқан надан қазақ, орыс өкіметінің табанында езіліп келе жатқан бишара қазақ көнбеймін десе қор болмай ма? Көнгені дұрыс па екен? Екеуінде де зиян бар екен. Екі зиянның қайсысы жеңіл болар екен?

Міне, біздің басымызды даң қылған, миымызды ашытқан, ұлы дағдарысқа қалдырған сұраулар осылар еді. Қайткенде бізге бұл жолдың біріне түспеске болмады» [3, 63-64 бб].

Таптық ұстанымдағы алғашқы қазақ тарихын жазған Санжар Асфендияров болса өзінің 1916 жылға байланысты зерттеуінде М.Тынышбаевтың, Б.Қаратаевтың және Ж.Сейдалининнің осы мәселеге байланысты пікірлеріне шолу жасай отырып, қазақ ұлттық

интеллигенциясының 1916 жылы ұстанған бағытына «қорқақтық», «сатқындық», «орыс монархтары алдындағы жиіркейішті жағымпаздық» — деген тәрізді сорақы айыптауларға негізделген біржақты бағалар берді [3, 289-290 бб.].

Алайда мұндай көзқарастардың тарихи шындықтың терең тамырларынан бастау алмайтыны, сондықтан да біз әңгімелеп отырған мәселе тарихын қаз-қалпында сипаттай алмайтындары Алаш қозғалысына қатысқан қазақ интеллигенциясының көрнекті өкілдерінің өздерін тыңдағанда айқындала түседі.

Иә, міне бүкіл қазақты тығырыққа тіреген мәселе шындығы! Кезінде осындай қыспақтан шығар жол таңдаған Міржақып, Әлихан Бөкейхан және Ахмет Байтұрсыновпен бірігіп жоғарыдағы дағдарыстан шығудың төмендегідей бағытын ұсынған еді: патша шешіміне «көнгенде жұртқа қандай ауырлық бар, көнбегенде қандай ауырлық бар? Көнгенде шаруаға кемшілікте келер, барған жігіт қазаға да бейнетке де ұшырар, бірақ елдің іргесі бұзылмас (қазаға ұшырар деп ауру-сырқаудан болған қазаны айтамыз, әйтпесе солдат қылып алмайды, соғыстан өлмейді) - Көнбегенде көретін ауырлық: бағынып тұрған үкіметтің жарлығынан бас тартсақ, жау жағадан алғанда, бас қорғап үйде қаламыз деп мемлекетке қамшымыздың ұшын бермесек, үкімет құр өкпелеп қоймас, күш жұмсар, ол күшті законға сүйеніп істер...

Міне, біздің екі ауырлық дейтініміз осы. Бірі – барса шаруаға кемшілік келін, алынған жігіттер аз қазаға бейнетке ұшырағаны, екіншісі бармаймын деп қарсылық қылса, елге келетін зор бүліншілік. Осы екі ауырлықтың жұрт қай жеңілін таңдауы керек. Біздің білуімізше, жеңілі – көнген».

1929 жылы Мәскеудегі Бутырька абақтысында отырған А.Байтұрсынұлына елдегі жағдайды меңзеп, тергеуші Павловтың «азамат соғысы бастала қалған күнде қолдарында қару жоқ, қалай қорғанбақсындар?» деген сұрауына А.Байтұрсынұлы «1916 жылы қазақ халқы қарусыз-ақ көтеріліске шықты ғой, демек оның тағы да қарсылық көрсетуге күші бар деп айтуға болады» деген ойын білдіреді. Бұл оның орталықты қазақ халқының пікірімен санасуға шақыруы еді.

Ұлт-азаттық қозғалыстың бірден жанданып басталуына ақ патшаның «соғысып жатқан армиялар ауданына қорғаныс құрылыстары мен тыл жұмыстарына Орта Азия мен Қазақстанның және ішінара Сібірдің ер адамдарын шақыру туралы» [4, 638 б.] 1916 жылғы 25 маусымдағы жарлығы себеп болды. Бұл жарлық бойынша аталған аудандардан 19 бен 43 жасқа дейінгі еңбекке жарамды «бұратана халықтарынан» ер адамдарды қорғаныс жұмыстарына алынуға тиіс еді.

Соғыстың алғашқы екі жылында ауыр шығындарға ұшыраған Ресей мемлекеті соғыс қажеті үшін еріксіз шақырылғандарды соғыс жүріп жатқан аудандарда қорғаныс құрылыстары мен әскери байланыс жолдарын салу, соғыс жүктерін тасымалдау жұмыстарына пайдаланды. «Бұратана халықтарға» арналған жарлық бойынша Қазақстан мен Орта Азиядан 400 мыңнан астам адам шақырылуы керек болатын. Соның ішінде қазақтар мекендеген барлық облыстарынан 240 мыңға жуық және Жетісудан 87 мыңнан астам адам алу жоспарланды [4, 638 б.].

«Бұратана халықтарға» қазақ, қырғыз, өзбек, тәжік, түркімен, дүнген, ұйғыр халықтары жатқызылды. Әскери мобилизациядан жергілікті патша әкімшілігінің басшылық органдарында отырған мемлекеттік қызметкерлер, діни қызметкерлер, жоғары және орта оқу орындарының студенттері, ақсүйектер мен «құрметті азаматтар» босатылды. Бұның өзі жалпыұлттық қозғалыстың екіге бөлінуіне әкеп соққан факторлардың бірі болды. Өйткені қазақ қоғамының жоғарыдағы жеңілдіктерді пайдаланушы топтары мобилизацияны жүзеге асырушыларға айналды.

Әлихан Бөкейхан бастаған қазақ зиялылары сол кезде «Қазақ» газетінің төңірегіне топтаса отырып, газет арқылы да, ел аралап жүріп те қарулы көтерілістің еш нәтиже бермейтінін, күштің тең еместігін, босқа қан төгілетінін және ең алдымен, қарапайым халық зардап шегетінін дәлелдеуге тырысты. Ұлттық интеллигенция мобилизацияны кейінге шегеріп, оны арнайы дайындықтардан кейін жүргізуді ұсынды. Қазақ жастарын жарлыққа

көнін, тыл жұмыстарына баруға шақырды. Ондағы ойы, егер соғыс жеңіспен аяқталса, болашақта ұлттық автономия құрылса, өзінің дербес ұлттық әскерін жасақтаса міндетті түрде өз пайдасын тигізеді деген үмітте болатын. Кейін қазақ жігіттері майданға алынғанда Ә.Бөкейхан, М.Дулатов бастаған зиялы азаматтар Минск, Киев аймағында тыл жұмысында жүрген жігіттердің ортасына барып, олардың әскери тәртіпке бейімделін кетуіне көмек көрсетті. Онда тілмаштық қызмет, дәрігерлік көмек пен ас-ауқаттың дұрыс берілуіне ықпал ету, мәдени шаралар ұйымдастыру сияқты қызметтер атқарды. Бұл қазақ зиялыларының ой-пікірлерінің тек сөз жүзінде ғана қалдырмай, оны нақты істерімен дәлелдеп отырғандығын көрсетеді.

Ә.Бөкейханның өмірінде 1916 жылдың қарулы көтерілісі мен майдандағы қара жұмысқа алынған қазақ жастарына көрсеткен азаматтық қызметі ерекше орын алады. Ә.Бөкейхан көтеріліске байланысты «алыспаған, жұлыспаған бостандық атына мінбейді, бұғаудан босамайды, ері құлдықтан, әйелі күндіктен шықпайды, малына да, басына да ие болмайды» деп жазады.

Таптық ұстанымдағы алғашқы қазақ тарихын жазған Санжар Асфендияров болса өзінің 1916 жылға байланысты зерттеуінде М.Тынышпаевтың, Б.Қаратаевтың және Ж.Сейдалиннің осы мәселеге байланысты пікірлеріне шолу жасай отырып, қазақ ұлттық интеллигенциясының 1916 жылы ұстанған бағытына «қорқақтық», «сатқындық», «орыс монархтары алдындағы жиіркенішті жағымпаздық» -деген тәрізді сорақы айыптауларға негізделген біржақты бағалар берді [3, 289-290 бб].

Бір кездері тіпті «1916 жылы оқиғасына байланысты ғылыми әдебиетте болашақ Алаш партиясының негізін қалаған қазақ интеллигенттерінің «сатқындық» ролі туралы пікір қалыптасқаны айтылды» [5,276.] дейді ғалым М.Қойғелдиев. Бұл пікірдің сынаржақ тұжырым екендігін өмір өзі көрсетіп берді дейді ғалым ағамыз. Алаш көсемдері көтерілісшілерге де, майданның қара жұмысына шақырылғандарға да ешқандай сатқындық жасаған емес. Қайта қазақ көшбасшылары қасіретті кезеңде басты міндет халықты астанкестен болып жатқан өзгерістерден қорғап, оның этникалық тұтастығын сақтап қалу деп білді: А.Байтұрсынов ол туралы 1913 жылдың өзінде-ақ, «қазақ ұлтының өмір сүруінің өзі өткір проблемаға айналды» - деп жазған болатын [6, 104 б.].

Мәмбет Қойғелдиевтің пікірі бойынша «...1916 жылғы ұлт-азаттық көтеріліс революция деңгейіне көтерілуі үшін қоғамдағы негізгі саяси күштердің, ең алдымен оның мақсат-мүддесін анықтап, бағыт-бағдар бере алатын интелегенцияның қолдауын алу керек еді. Хандардан, батырлардың емес, яғни ұлттық интелегенцияның қолдауы керек екен. Кез келген ұлт-азаттық революцияның түпкі мақсаты болады. Сондықтан, бұл көтеріліс революция бола алмайды...» дейді.

Манаш Қозыбаев 1916 жылғы көтеріліс туралы: «... Бұл қозғалыс көтеріліс деңгейінен шығып, революция дәрежесіне көтерілген тарихи оқиға» деп баға берді.

Т.Омарбеков «... Бұл – ешқандайда ұлт-азаттық емес, рулық қозғалыс. Қозғалыс күші – қазақ рулары. Неге бытыраңқы болғанының себебі, Қарқара көтерілісі – Албан көтерілісі. Торғайдағы көтерілісте екі хан сайланды. Мысалы, қыпшақтар Әбдіғалпарды хан сайлады. Бұл – рулық қозғалыс болғанын айтуымыз керек. Халықты азат етудің орнына олар хан сайлады. Ру-руға бөлінгендіктен, орталықтан басқаратын адам болмады. Яғни, бірлік болмады. Ұлт-азаттық көтеріліс болса, оны неге Алаш азаматтары басқармады. Ал Алаш қайраткерлері бұл көтерілістің ұлт-азаттық сарынға ұласа алмайтынын білді. Қазақтың жеңіске жете алмайтынын түсінді. Бұл жай ғана жергілікті жерлердегі көтеріліс болып қана қалады. «Азаттық» деген сөзді Кеңес үкіметінің тарихшылары шығарған. Ру-ру болып Ресей отаршылдығына қарсы күресті. Бірақ, біріге алмады» деп тұжырымдайды[7].

Кезінде тұңғыш Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Тарих толқынында» атты кітабында былай деп жазған еді: «...Тарих бәрін де сыйға тарта алады, бірақ ішкі еркіндіктің формасы ретіндегі тәуелсіздікті сыйға алуға болмайды. Тәуелсіздік – бұл тарих толқынында субъект болу құқығын түсінетін және осы үшін жауап беретін халық болмысының бірден-бір формасы...» [8, 277 бет].

Қорытындылай келе айтарымыз 1916 ж. бүкілхалықтық көтеріліс барысында өкімет құрылымы, қарулы күштер, басқару аппараты құрылды. Ауқымдылығы мен қатысушыларды қамтуы және зардаптары жағынан алғанда, ол империя құрамындағы отаршылдық құлдықтың бүкіл кезеңіндегі азаттық күресінің шырқау шыңы болды. Шын мәнінде, 1916 жыл XX ғасырдың соңында қазақ халқының қолы жеткен саяси тәуелсіздігі мен ұлттық мемлекеттігі үшін күрестің бір белесі болып, тарихта өз орнын алды.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Мұхамедов М.Б., Сырымбетұлы Б. Қазақстан тарихы. Оқу құралы. – Алматы: «Қарасай», 2009. -344 бет.
2. Асфендияров С.Д. История Казахстана (с древнейших времен). Алматы, 1993. -292-293 бб.); М. Шоқай 1916 жылғы көтеріліс туралы большевиктердің өтірігі. // М. Шоқай Таңдамалы. –Алматы, 1998. 1 т. -218-219 бб.).
3. М. Дулатов Шығармалары. Алматы, 1991; Қаһарлы 1916 жыл (күжаттар мен материалдар жинағы). -Алматы, 1997. Т.2. 63-64 бб.); Омарбеков Т. 1916 жыл: ұлт зиялыларының көзқарасы. <https://adygma.kz/post/5478>. 02.07.2016.
4. Қазақстан тарихы. (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3 том. – Алматы: «Атамұра», 2010. 768 б.
5. Ә. Бөкейханов Шығармалар. Алматы: Қазақстан, 1994. 384 б.
6. Брайнин С., Шафиро Ш. Алашорда тарихы жөніндегі очерктер. - А., 1935 ж.
7. Омарбеков Т. 1916 жылғы көтеріліс жан-жақты зерттеле қойған жоқ. http://www.inform.kz/kz/talas-omarbekov-1916-zhylgy-koterilis-zhan-zhakty-zerttele-koygan-zhok_a2957620. 2016 ж. 10 қазан.
8. Назарбаев Н.Ә. Тарих толқынында. «Атамұра», 1999.

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ДЕМОГРАФИЯЛЫҚ ЗЕРТТЕУЛЕР ТАРИХЫНАН

Сақабай Т.Қ., аға оқытушы, п.ғ.м.

Тулегенова А.Ж., аға оқытушы, г.ғ.м.

Академик Е.А. Бөкетов атындағы Қарағанды университеті

Қарағанды қ, Қазақстан

«Демография» термині грек сөздерінен шыққан: «демос» - халық және «графо»- жазамын деген мағынаны білдіреді. Демография ұғымына берілген анықтамалар өте көп. Демографтар Д.И. Валентей мен А. Я. Кваша келесідей анықтама береді: демография- халықтың санын, оның құрамын, халықтың көбею процестерін (туу, өлім, өмір сүру ұзақтығы) және халықтың құрамы мен қозғалысының әлеуметтік-экономикалық және мәдени факторларға тәуелділігін зерттейтін популяция туралы, оның өзгеруі туралы ғылым [1, с.7]. Сондықтан мемлекет үшін қоғам дамуында демография ғылымының маңызы зор болғандықтан біздің мақсатымыз Қазақстанда демографиялық зерттеулердің даму тарихын көрсету болып табылады.

Демография ғылымының даму тарихы ерте кезеңнен бастау алады. Ерте кезеңдерде тек халық пен қоршаған ортаның қатынасы туралы алғашқы ойлар, ұғымдар қалыптасса, ал, демографияның ғылым ретінде қалыптасуы XIX ғасырға жатады. Бұл кезеңде демография мазмұны айқындалды. XXғ II жартысынан бастап демография ғылымдарының жүйесі қалыптасқан болатын. «Демография» термині алғаш рет 1855 жылы француз ғалымы Жан Клод Ашиль Гийяр «Адам статистикасының көріністері немесе салыстырмалы демография» еңбегінде пайда болып, оны ғылыми айналымға енгізіліп, 1882 жылы Женевада «Гигиена және демография» атты халықаралық конгрессінде ресми түрде танылды.